

СМИСЛОВІ ІДЕНТИТЕТИ КУЛЬТУРИ

Поліаспектність культури і її функціональна всюдисуцність призводять до непростой теоретичної проблеми – невизначеності її смислової ієрархії. Які смислові акценти лежать в основі явища культури, які аспекти роблять культуру лише можливою, а які – необхідною і достатньою? Відсутність визначеності в цих питаннях робить розмову про культуру безпредметною.

Візантійці наполягали, що культура – це та змістовно-сутнісна квінтесенція, яка принципово відрізняє їх від варварів. Як аргументовано стверджував І. Гердер, дух народу розкривається насамперед на рівні цінностей культури. Утім, як слушно зауважив В. Межуєв, "у філософії культури важко розгледіти завершену, остаточно сформовану систему, яка складається з усталених понять і дефініцій, що підлягають зачуванню і запам'ятовуванню... Як кожна філософська ідея, ідея культури постає не вічною істиною, а продуктом свого часу: вона істотно трансформується з кожним новим поворотом європейської історії" [3, с. 29–30].

У багатьох випадках поняття культури зредуковано до юнгіанського "колективного несвідомого". У кожному разі за допомогою культури людина опановує буття в його архетипічному, ціннісному, екзистенційному, інтерсуб'єктивному сенсі. Також мало хто заперечує, що **культуру можна лише творити**: чи власною майстерністю, чи потрясінням свого серця, чи тим і іншим одночасно. Згідно з Б. Гершунським, "культура – це найвищий вияв людської освіченості й професійної компетентності. Саме на рівні культури в найбільш повному вигляді може бути виражена людська індивідуальність" [1, с. 47]. У наш час вкрай актуальною є тенденція переходу від ідеї "освіченої людини" – до ідеї "людини культури" (В. Біблер).

Х. Ортега-і-Гассет наполягав на доцільності розгляду культури як системи життєвих ідей, притаманних конкретно-історичному формату суспільства (чи пак – споріднених суспільств), крізь які індивідуальна і суспільна свідомість інтерпретує дійсність. У межах цього концептуального підходу культура постає сутнісно когерентним соціокультурній сфері рівнем інтелектуального розвитку людини, що забезпечує здатність орієнтуватися в життєвій багатоманітності.

Згідно з концептуальним наполяганням М. Бахтіна, культура лежить на межах, кордонах, лініях смислових демаркацій. Це слід розуміти в тому

сенсі, що всередині самої себе культура не усвідомлюється: лише при взаємодії, зустрічі, діалозі різних культур набувають виразності та стають зрозумілими підстави й особливості власної культури. Відтак достеменно необхідна не лише маніфестація й артикуляція своєї культурної позиції, а й зустріч, діалог, спроби неупередженого розуміння чужої культури, а в її "дзеркалі" – культури своєї.

Взяті відокремлено, поза їх відношенням до людини, предмети ніякого смислу не мають (наприклад, смисл піраміди існує не у ній, тобто фізичних параметрах, а в культурі, творінням якої вона є. Смисл речей існує не в них, а в культурі, яка породила їх, і в тих, хто цю культуру вивчив). Із культури люди черпають можливість наділяти смислом не тільки слова й речі, а й життя в цілому. Отже, культура є не просто сукупністю продуктів людської діяльності, артефактів; культура – це ще й світ смислів, які людина вкладає у свої творіння і дії. І такими видами смислів виступають знання, цінності й регулятиви.

Смисли усвідомлюються, структуруються мисленням людини, коли вона відповідно до своїх потреб пізнає, оцінює та регулює як навколишні явища і процеси, так і ті, що відбуваються на рівні самого індивіда. **Відповідно знання (те, що генерується пізнанням), цінності (те, що встановлюється за допомогою оцінки) і регулятиви (те, чим регулюються дії) представляють собою три основні види смислів.** Знання – когнітивний смисл (від лат. *cognitio* – знання), пізнання – це інформація про властивості об'єкта.

Метасмисл зароджується всередині систем соціальних практик та інститутів, які, з одного боку, керуються власними критеріями і світоглядно-аксіологічними пріоритетами (зазвичай істотно відмінними від критеріїв і пріоритетів інших інститутів та практик), а з іншого, – намагаються універсалізувати власне бачення, інтерпретацію, версію метасмислу [6, с. 455–456].

Не підлягає сумніву достовірність тези, згідно з якою революційні перетворення суспільного формату і зростання соціальної напруги призводять до драматичних світоглядних зрушень, зумовлюючи зміщення "сміслових горизонтів" на рівні як індивідуальної, так і масової свідомості. Унаслідок цього цілковито припиняє існування чи, принаймні, істотно розмивається впорядкована послідовність (структурованість) смислів; людина виявляється затисненою в лещата нових смислів – суперечливих, антиномічних та амбівалентних. Ще один закономірний результат – ідейна розгубленість (цей фактор часто виявляється визначальним для подальшого перебігу кризової симптоматики суспільства в цілому). Наслідок таких тектонічних зрушень на рівні суспільної свідомості – постання на повен зріст проблеми переосмислення, тобто перегляду попередніх (узвичаєних, усталених)

сми́слів, які втратили свою значеннєву й ціннісну легітимацію, а також функціонально-інструментальну ефективність.

У цілому ж світоглядна й цілепокладаюча дезорієнтація відбувається внаслідок дискредитації узвичаєних образів і стереотипів соціальної буттєвості (належного) новітнім досвідом суспільно-політичного праксису (дійсного), в результаті чого чіткість попередніх смислових меж істотно розпоршується, розмивається, а ключові денотати* суспільного буття виявляються суперечливими й загалом спростованими суспільним праксисом, перебігом соціальних подій.

Зрозуміти – означає оволодіти смислом, упорядкувати, виявити систематичну організованість, яка принципово піддається інтелектуальному оперуванню. Як слушно зауважує М. Розумний, "смысл – це зміст свідомості, що рефлексійно співвідноситься з певним знаком і тільки в цій співвіднесеності гіпостазується як семантична цілісність. Відтак, *смысл, поняття та ідея є термінами, що описують єдиний цілісний механізм самовідтворення людської свідомості*, механізм, який вступає в дію на певному етапі розвитку цієї свідомості за певних історичних умов і який узагальнено ми називаємо рефлексією" [5, с. 7]. Отже, здатність осмислювати життєву процесуальність виявляється фундаментальною, субстанційною ознакою людини як істоти інтелектуальної – такої, що розуміє, або, принаймні, прагне зрозуміти, оволодіти смислом, сформулювати (структуризувати, сформулювати) якомога повніше смислове уявлення про дійсність, а значить – про її логіку, тенденції і закономірності становлення.

Не дивно, що у філософії ХХ століття на перший план вийшов образ саме *homo significans* – людини смислотворчої, а за самим смислотворенням ("винаходом світу" – за влучним висловом Ф. Гваттарі) була закріплена домінативна функція й ідентифікаційна ознака всієї духовно-культурної діяльності людини і людства в цілому. У цьому контексті переконливим лейтмотивом звучить теза Е. Фромма про категоричну й неухильну необхідність для людини "не лише мати в своєму розпорядженні певну систему мислення, а й знайти деякий об'єкт самовіддачі, який надавав би сенс її життю і становищу в світі" [6, с. 482].

На думку Ж. Дельоза, запліднення таким сенсом відбувається за допомогою інструментів *події, подійності, спів-буття*. Власне, спів-буття не є рафінованим, дистильованим смислом, однак саме воно задає алгоритм сприйняття смислу, його критеріальності, інституціалізації та нормативності. Результатом особистісної, суб'єктивно-екзистенційної участі людини (тобто якраз спів-буття) в різноманітних інтерактивних

---

*Денотат (від лат. *denoto* – означаю) – предметне значення імені (знака), тобто те, що називається цим іменем.

обмінах, практиках, дискурсах та інституціях є надання смислу (цінності, значення, впливовості тощо) дійсності (подіям чи відсутності подій, буттєвій динаміці чи статиці). Таке "запліднення смислом" цілком природне, адже *екзистенція сутнісно визначається як буття інтенційне і смислотворче*.

Сенс смислотворення як буттєва потреба і навіть екзистенційна необхідність є тією імперативною ланкою, яка поєднує, перекидає життєдіяльнісний місток між людиною та культурою. Саме смисловий фактор віддзеркалює змістовні особливості людини як творця і споживача культури. Наприклад, загроза достеменної втрати грошей унаслідок однієї операції стає на заваді адекватному сприйняттю загрози значно більшої втрати в результаті серії операцій. Чимало схем економічних махінацій і шахрайства будуються на основі використання феномена "безповоротної втрати" (sunk costs) – тобто в результаті використання злочинцем того факту, що людині дуже важко змиритися з безповоротною втратою, тому вона воліє йти на ризик ще більших втрат, аби підтримати ілюзію, що втрата не є безповоротною. Це явище пояснює поведінку частини власників акцій, які не продають свої знецінювані акції, бо такий продаж означатиме визнання факту втрати. Така особливість має виразні паралелі з порадами Макіавеллі, який радив правителям відбирати гроші своїх підданих одним "махом", "не розтягуючи задоволення", оскільки обурення підданих в останньому випадку може мати фатальні наслідки.

На основі отриманих експериментальних даних Кагнман і Тверський розвинули "теорію перспективи" (prospect theory), альтернативну класичній теорії "максимізації очікуваної користі". Нова теорія покликана врахувати факти ірраціональної поведінки, сформулювавши їх у вигляді закономірності, яку можна використовувати для різних економічних передбачень. Ця теорія здатна більш точно пояснити такі аномальні для класичної економіки явища, як готовність населення підписуватися на дорогі програми страхування автомобіля, їхати чимало миль у дешевий дисконтний магазин, аби там заощадити на придбанні дешевого прального порошку і т. ін.

Утім інші автори доводять, що деякі відхилення від класично раціональної, а точніше – егоїстично-гедоністичної поведінки – мають еволюційний (а значить – раціональний) сенс. Роберт Тріверса в 1971 році висунув теорію "homo reciprocalis" – модель поведінки, що відрізняється від поведінки "homo economicus" підвищеним рівнем кооперативності, з одного боку, і схильністю карати партнерів за некооперативну поведінку навіть на шкоду приватним інтересам – з іншого. У процесі комп'ютерної симуляції ним були виявлені характерні особливості такої моделі поведінки. Також було проведено експерименти з добровільної сплати податків і добровільного обмеження споживання суспільних ресурсів, які

з'ясували, що за реальних обставин патерни поведінки людей ближчі до моделі "homo religiosus", ніж до "homo economicus". У своїй більшості люди схильні карати нероб і "соціопатів" навіть у тому випадку, якщо для цього вони змушені йти на особисті жертви. Це та жертва, яка кладеться на вітар "почуття справедливості".

Дуже часто причиною і майже завжди результатом участі соціального суб'єкта в різноманітних соціальних практиках і дискурсах є надання певного сенсу (цінності, значення) тим чи іншим подіям (процесам, тенденціям), котрі перебувають в епіцентрі чи на не надто віддаленій периферії від зазначених практик і дискурсів. По суті смислотворення є процедурою вкладання у феномени, явища і процеси певного смислу. Йдеться про сенс особистісний, межі якого особа прагне розширити максимально, гранично можливо, закріпивши його за якомога більшим ареалом буттєвості. Це – збирання, кристалізація, структурне оформлення смислу на підставі складних раціонально-ірраціональних процедур синтезування всієї сукупності складових актуалізованої проблематики смислу.

Ф. Ніцше, щоправда, наполягав на деяких винятках, а саме: "Є дві надзвичайно високі речі: *міра* та *середина*^{*}"; про них краще ніколи не говорити. Лише декому відомі їх реальні ознаки й справжня сила; таке знання здобувається на потаємних життєвих стежках, у містеріях внутрішніх переживань і перетворень. Ці одиниці посвячених поцінують таке знання як щось божественне..." [8, с. 129]. Наведений вислів характерний для Ф. Ніцше. К. Ясперс узагалі зазначав, що для видатного концептуаліста вічного повернення "життєва цілісність залишається по той бік як смислу, так і його відсутності" [7, с. 47]. Утім, спроба подолання "штучного антиномічного поділу буття" на а) смисл, б) відсутність смислу, в) абсурд притаманна не лише Ф. Ніцше – Ж. Дельоз, зокрема, безапеляційно стверджував: "*Сенс* – це неіснуюча сутність; він підтримує надзвичайно тісні й специфічні відносини з *нонсенсом*" [2, с. 13]. Висновок: вести мову про категоричну несумісність між смислом та абсурдом не надто доречно.

Смислотворення актуалізує питання міри заданості (за-даності, наперед-даності) смислу (сми́слів, смислових параметрів, смислової парадигми тощо). Найвизначнішим мислителем так і не вдалося сформулювати консенсусну точку зору з цього приводу. Одні наполягали на наявності універсального, метафізичного і трансцендентного смислу.

---

*У цьому випадку Ф. Ніцше мав на увазі не звичайну середину, а золоту середину – той золотий перетин, який здебільшого просторово дислокується аж ніяк не посередині. Таким чином, йдеться не про геометричний, а про ціннісно-естетичний підхід, про прагнення гармонії і балансу.

Інші ж заперечували цю тезу, схилиючись до думки, що "первісно світ не мав (і не має) жодних смислів. Усі закони, поняття й ідеї встановлені людиною внаслідок її бажання впорядкувати світ. Смысл – штучна категорія, яка приписується світові, речам, історичним подіям" [4, с. 84].

Зрештою, навіть якби світ і володів деякими апіорно-автентичними смислами, то сучасні пізнавальні можливості людства не дозволяють їх виявити достеменно й безперечно. Тому **питання смислової інтерпретації, тлумачення смислової ідентичності однаково посідатиме в оглядовому майбутньому провідні позиції в рефлексійному оперуванні категорією "смысл", незалежно від формату смыслу – індивідуального, корпоративного (ойкуменного), суспільного, цивілізаційного, епохального (історичного) тощо.**

Між іншим, праксеологічна ефективність тієї чи іншої версії смыслу виводить дослідницьку процедуру знову-таки на ідею евентуального смыслу трансцендентного й метафізичного типу: *якщо конкретно-смыслова пропозиційність виявляється ефективною, то це означає, що вона відповідає універсальній смысловій заданості* (звичайно, якщо остання взагалі існує); *якщо ж смысловий проект не спрацьовує, виявляється неефективним, то, очевидно, він не надто кореспондується з категоричними імперативами мега- та метасмыслу* (знову ж таки за умови, що останні справді мають місце).

Цю струнку схему, щоправда, дещо розбалансовує часовий параметр. Річ у тім, що смыслова ефективність будь-якої смыслової пропозиційності є неоднорідною в часовій модальності: наприклад, у короткотерміновій перспективі певна смыслова модель може не спрацьовувати або мати відверто маргінальний статус, однак на середньо- та довготривалих відтинках вона виявляє максимум переваг, гранично актуалізує свій потенціал, внаслідок чого опиняється на чільних суспільних позиціях.

Сформульоване зауваження виявиться справедливим по відношенню до ледве не всіх смыслотворчих (смыслопропозиційних) проектів у науковій, релігійній та ідеологічній сферах, а кожна значна наукова, релігійна та ідеологічна доктрина спочатку (упродовж років, десятиліть, а інколи й століть) мала статус ересі, інтелектуального збочення або духовної провокації, тому могла розраховувати лише на маргінальний статус у суспільній свідомості й бутті; лише згодом, внаслідок праксеологічної дискредитації чи тривіального занепаду традиційних доктрин (наукових, релігійних та ідеологічних картин світу і методів, принципів, кутів зору на дійсність), аргументи концептуальних каркасів маргінального типу здобували необхідну підтримку й легітимізувалися на рівні як наукового, релігійного, ідеологічного середовищ, так і суспільств, культур і цивілізацій.

Ще один істотний дослідницький вимір полягає в тому, що людина не лише *формує* смисл, а й *формує* його (себто надає йому прийнятну для сприйняття форму), *структуризує* (задає певні структурні параметри). Думати чи стверджувати інакше – означало б образити здоровий глузд. Драматизм буття (індивідуального, суспільного, історичного) якраз і полягає в необхідності перманентного вибору між прийняттям та відхиленням тих чи інших смислових пропозицій засобом формування, формування та структуризування смислової феноменології [2, с. 107–108].

У принципі, смисл може й не видобуватися з дійсності, не генеруватися з якихось її субстанційних атрибутів чи категоричних імперативів, а конструюватися, моделюватися для неї, для оптимуму її функціонування. Такий процес смислотворення відбувається в доволі широкому діапазоні: від розважливо-рефлексійного й до містично-екстатичного. Смислотворення може бути як анамнезисом (тобто пригадуванням, мозаїкою спогадів), паттерном (базовою інтуїцією, споглядальним баченням), так і звичайною інтелектуальною технологією, покликаною інструментально забезпечити вибір на користь тієї чи іншої екзистенційної, аксіологічної, телеологічної і в цілому буттєвої альтернативи. Зрештою, будь-яке конституювання, нормативування і структуризація є наслідком передовсім смислотворення, укладання герменевтичної конвенції щодо смислової наповненості явища, феномена чи предмета.

По-справжньому невичерпний дослідницький потенціал містить аспект передумов (аксіологічних, гносеологічних, індивідуально-волюнтаристських тощо) смислотворення, можливостей і перспектив смислотворчого операціоналізму. Виявити сукупність, ієрархію факторів, які визначають, детермінують, задають відповідні смислові горизонти, з'ясувати їх корельованість часовими, соціокультурними, конфесійними та цивілізаційними параметрами – надзвичайно перспективне й відповідальне завдання для філософської рефлексії.

Список використаних джерел та літератури

1. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века / Б. С. Гершунский.— М. : Совершенство, 1998.— 608 с.
2. Делез Ж. Логика смысла // Делез Ж. Логика смысла. Фуко М. *Theatrum philosophicum*.— Москва-Екатеринбург : "Деловая книга", 1998.— 480 с.
3. Межуев В. М. Идея культуры. Очерки по философии культуры / В. М. Межуев.— М. : Университетская книга, 2012.— 406 с.
4. Мостяев О. Суб'єктивні, етнічні та цивілізаційні складові ментальності / О. Мостяев // Генеза. Спец. випуск.— 1995.— С. 82–89.
5. Розумний М. Суспільна ідея в структурі ідентичності // Генеза. Спец. випуск.— К., 1999.— С. 4–9.
6. Фромм Э. Пути из больного общества // Проблема человека в западной философии.— М. : Прогресс, 1988.— С. 443–482.

7. Ясперс К. Ницше и христианство / К. Ясперс.— М. : Республика, 1994.— 527 с.
8. Fr. Nietzsche Werke. Bd. III. Leipzig, 1904.— 486 s.

Mychajło Semikin. Sensowe tożsamościowości kultury.

Wieloaspektowość kultury i jej wszechobecność funkcjonalna wywołują trudny problem teoretyczny – niepewność jej hierarchii sensowej. Które akcenty sensowe są w gruncie zjawiska kultury, które aspekty robią kulturę tylko ewentualną, a które niezbędną i dostateczną? Nieobecność decyzji w tych pytaniach robi rozmowę o kulturę bezprzedmiotową.

Mykhailo Semikin. Semantic Identifiers of Culture.

Multidimensional nature of culture and its functional ubiquity lead to a certain theoretical problem – uncertainty in semantic hierarchy. Which semantic accents are in the foundation of the cultural phenomena, which aspects make culture possible and what aspects make it necessary and sufficient? The lack of certainty in these matters makes any conversation about culture pointless.